

Jelige: Marosszentanna

**A Műemlékek Országos Bizottságának munkája
a marosszentannai középkori templom falképeivel kapcsolatban**

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés, a választott téma megindoklása
2. A kutatás módszertanának bemutatása
3. A Műemlékek Országos Bizottsága 1894 és 1913 között
 - 3.1. Törvényi háttér
 - 3.2. A bizottság személyi összetétele
4. A Műemlékek Országos Bizottsága és a marosszentannai falképek
 - 4.1. A marosszentannai falképek rövid ismertetése
 - 4.2. A bizottság munkája a falképekkel kapcsolatban
5. Összegzés, a fennmaradt forrásanyagból leszűrhető megállapítások
6. Kitekintés, a téma további kutatásainak lehetősége

1. Bevezetés, a választott téma megindoklása

Napjaink falkép-kutatása művészettörténeti szempontból két alapvető pilléren nyugszik: a képi és az írásos forrásokon. Képi forrásnak tekintjük egyfelől magukat az emlékeket (jelen állapotukban), másfelől az idők folyamán azokat valamilyen formában (rajz, akvarell, fotográfia) megörökítő képi anyagokat. Ehhez szorosan hozzá kapcsolódik a kutatás egyik végterméke, az aprólékos leírás, mely elősegíti a további kutatók munkáját, és nem utolsósorban a későbbi korok számára dokumentálja a mostani állapotok képét. Mindehhez hozzájárulnak azon írásos források, melyek az emlékhöz kapcsolódó történeti adattal szolgálnak. A két pillér egymást egészíti ki, a történeti adatok magyarázhatják a látott vagy megörökített látványt, illetve a látvány alapján sokszor következtethetünk a történeti korra, személyekre, eseményekre. Ha a két pillér közül valamelyik hiányzik, ismereteink is hiányosak, és megszületik a hipotézis.

Jelen dolgozat egy aprócska, falképekkel díszített középkori templom példáján keresztül szeretné bemutatni a Műemlékek Országos Bizottságának, munkája során létrehozott, ma forrásszámba menő írásos és képi dokumentumait, melyeket utódja, a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (továbbiakban Forster Központ) őriz.

Kutatásomhoz a marosszentannai középkori templommal kapcsolatos anyagokat gyűjtöttem össze és vizsgáltam meg az 1894-től 1913-ig tartó majd' 2 évtizedes szakaszból, mely során a templom felújítása, falképei egy részének feltárása és dokumentálása történt meg. Dolgozatomban együtt tárgyalom a képi és írásos forrásokat, mivel azok szerves részei egymásnak, sokszor csak együttesen érthetőek meg.

2. A kutatás módszertanának bemutatása

A dolgozatban igyekszem minden olyan képi anyagra kitérni, mely a 20. század eleji felmérési, feltárási és felújítási munkálatok során elkészült. Ezek részletes jegyzéke a Függelékben olvasható.

A legfontosabb írásos dokumentációkat a Forster Központ Könyvtárában mikrofilmen olvasható MOB-iratok szolgáltatják, melyek bárki számára hozzáférhetőek. Többségük kézzel írt dokumentum, számos rövidítéssel, ezért sokszor nagyon nehezen olvashatóak.

Ügyiratszám szerint fejlecezett MOB-ívek, melyeken a bal felső sarokban röviden ismertetik az ügy témáját. E mögé vannak betéve a témához kapcsolódó dokumentumok, általában levelezések. Ezek nincsenek időrendi sorrendben, egyesével kell a dátumok alapján egy történeti kronológiát felállítani belőlük.

Hangsúlyozom, hogy nem érintetlen terepet kezdtem felderíteni, a kutatásom magját az a hat oldalas dokumentum szolgáltatta, melyet Bakó Zsuzsannától, a Tervtár vezetőjétől és Bardoly Istvántól, a Tudományos Irattár vezetőjétől kaptam meg. A dokumentum egy 2008-as kiállításához köthető, mely Sztehlo Ottónak, a bizottság másodépítésének tudományos munkáját mutatta be. A kiállításához készült egy katalógus, mely azonban máig nem került kiadásra. A kapott dokumentum három oldalon, MOB-iratos hivatkozásokkal röviden ismerteti az 1909. jan. 25. és 1913. júl. 27-e között lezajlott eseményeket, néhány helyen idézve az akkori lelkész, a MOB, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter¹ levelezéseiből, korabeli jegyzőkönyvekből, stb., ill. a szöveg végén közlik az egyik levél teljes átírását. Ez az összesítő megadta a történeti rekonstrukció magját és fő vázát.²

Sajnos – ahogy az néhány esetben látható – a MOB-iratok egy részét az '50-es években kiselejtezték, még mikrofilmes megörökítésük előtt, így számos értékes műemléki információ veszett el számunkra. Szerencsére ezeknél akad olyan kivétel – Marosszentanna esetében is – hogy a papírt nem semmisítették meg, hanem újrahasznosították: a hátára írtak. A megsemmisített papírok esetében az aktuális év Iktató és Tárgymutatója volt a segítségemre, amely az iratszám mellett egy-egy mondatban feltünteti, hogy miről szól az aktuális irat, ki küldte, dátum, stb.

Az iratok mindegyikét megtalálásuk után átírtam gépelt formátumra, és kronológiai sorrendbe helyeztem azokat, mely alapján összeállt a templom 20. század eleji felújításának hosszadalmas folyamata.

¹ A tisztséget 1906-tól Apponyi Albert gróf, 1910-től Székely Ferenc, majd ifj. Zichy János gróf, 1913-tól Jankovich Béla tölti be.

² A Függelékben szereplő összefoglaló táblázatban fekete színnel jelöltem a dokumentumban is szereplő adatokat, és pirossal a kutatás új eredményeit.

3. A Műemlékek Országos Bizottsága 1894 és 1913 között

3.1. Törvényi háttér

Az októberi diploma következtében a Central-Commissionnal való közös intézményi irányításról levált magyar műemlékvédelem 1860 után minden törvényi rendelkezés nélkül létezett, feltámadt tehát az igény egy, a bécsihez hasonló bizottság létrehozására. Bár az Ipolyi Arnold által 1870-ben kidolgozott törvényjavaslat sosem került tárgyalásra, két évvel később Pauler Tivadar Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter – egy végleges törvény elfogadásáig – létrehozta a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát, elnöknek Szalay Ágostont, előadónak Henszlmann Imrét nevezte ki.³

Az első magyar műemlékvédelmi törvény csak 1881-ben született meg (1881. évi XXXIX. törvénycikk a műemlékek fenntartásáról)⁴, mely az addigi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát – annak tagjait meghagyva – Műemlékek Országos Bizottsága (a továbbiakban MOB) néven véglegesítette. A törvény kimondta, hogy bárki, aki „*történeti vagy művészeti érték becsével bíró*” építményt fölfedez, tartozik azt a helyi községi elöljáróságon bejelenteni. A műemlékekért a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter a felelős, aki minden esetben külön-külön jár el. Ebben a munkájában támogatja őt szakszerű tanácsadással a MOB, mely egy véleményező testület – tagjait a miniszter nevezi ki. A törvény hiányosságai közé tartozott, hogy az még nem terjedt ki az ingó emlékek védelmére, valamint nem tisztázta a MOB hatáskörét és tagjainak feladatkörét sem.

Az utóbbi problémát 1902-ben orvosolták. Ekkor rögzítésre került a bizottság működési szabályzata, mely két évvel később lépett hatályba. Ez kimondta, hogy a MOB feladatai közé tartozik többek között a föld alatti és föld feletti műemlékek felkutatása, összeírása, felvétele, gondozása és publikálása. Az állami pénzek felhasználására javaslatot tehet – de mindenben a VKM jóváhagyását kell kikérnie –, és a munkálatokat felügyelheti.⁵

³ *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY István – HARIS Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996, 87, 89.

⁴ 1881. évi XXXIX. törvénycikk a műemlékek fenntartásáról. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5996> – utolsó letöltés időpontja: 2014. 12. 30.

⁵ BARDOLY – HARIS 1996 i.m. 110, 112.

3.2. A bizottság személyi összetétele

A MOB tulajdonképpen átvette ideiglenes elődje személyi összetételét, a bizottság állt egy elnökből, egy előadóból, egy titkárból, egy építészből – később ezek helyetteseiből is –, több rendes és levelező tagból – utóbbiak a vidéki emlékek ügyét szolgálták.

A tagok olyan személyek voltak, akik valamilyen formában kapcsolatban álltak a művészettel. Voltak köztük művészek (számos festő), egyetemi tanárok, múzeumi őr, műszaki tanácsos, miniszteri fogalmazó, még bencés rendi áldozópap is. Olyan személyek, akik beleszerettek a művészetbe. A körülbelül 40 tagból álló⁶ vegyes összetételű bizottság széles tudásanyaggal és rálátással rendelkezett, így számos oldalról meg tudták vizsgálni az egyes ügyeket.

Habár az új bizottság még az ideiglenes bizottság tagjaiból állt, halálozásokból kifolyólag szinte rögtön elindult a tisztségeket betöltők személyi összetételének megváltozása. Az első generáció helyét egy újabb vette át, és ezzel beköszöntött az intézményes magyar műemlékvédelem második nagy korszaka.

Az elnöki tisztséget először helyettes formában, majd Zichy Jenő lemondása után véglegesen is báró Forster Gyula töltötte be, kinek látásmódja új alapokat fektetett le az intézmény számára. Nemzetközi tapasztalatai révén széles rálátással rendelkezett a kor újszerű műemlékvédelmi törekvéseiről az egyes országokban. Határozott fellépése és szókimondása olyan problémákra világított rá, melyek megoldásra vártak. Többször hangsúlyozta a műemlékvédelmi törvény hiányosságát, miszerint az nem határozza meg pontosan a bizottság működési szabályzatát és feladatkörét – mindezek részletes kidolgozásra csak 1902-ben került elfogadásra.⁷

Az előadói tisztséget Henszlmann Imre 1888-as halála után Czobor Béla töltötte be. 1906-ban ő is elhunyt, helyét Éber László vette át. A titkári feladatokat Geduly Ferenc 1898-ban bekövetkezett halála után 1910-ig Meiszner Miklós, majd 1914-ig Csánki Dénes látta el. A bizottság építésze Schulek Frigyes maradt, 1894-től Sztehlo Ottó, mellette 1906-tól Lux Kálmán is másodépítési pozíciót töltött be.⁸

⁶ Az I. világháború után megszüntetett MOB helyére létrehozott Országos Műemléki Hivatal a vezetőségen és a segédszemélyzeten kívül összesen csak 9 tagból állt.

⁷ BARDOLY – HARIS 1996. i.m. 108.

⁸ BARDOLY – HARIS 1996. i.m. 109-110.

4. A Műemlékek Országos Bizottsága és a marosszentannai falképek

4.1. A marosszentannai falképek rövid ismertetése

Marosszentanna Marosvásárhely központjától néhány kilométerre fekszik, ma már szinte összenőtt a két település. A község lakosai a reformáció idején tértek át, így a templom azóta református kézen van – szerencsére elmondhatjuk, hogy féltő, gondos kezekben: Pap Júlia lelkésznő minden tőle telhetőt megtesz az épület jó karbantartása ügyében.

A romanika és a gótika határán épült templom (1-2. kép) ablaknyílásait a barokk korban erősen átalakították, melynek következtében a falképek is sérültek. A frissen (1999 és 2005 között) restaurált épület falképeinek teljes feltárása és restaurálása megtörtént, melyből egyértelművé vált, hogy a falak teljes terjedelmükben kifestésre kerültek a középkor folyamán - sajnos ennek napjainkra alig 5-10%-a maradt meg (3. kép). A fennmaradt kevés festmény viszont rendkívüli minőségéről tanúskodik (7-8. kép).

A félköríves lezárású szentély déli falszakaszának alsó harmadában található geometrikus minta-töredék minden bizonnyal kőberakás imitációjának készült (4. kép). Ugyanezen minta töredékei megtalálhatóak még a templomhajó déli és nyugati falának alsó harmadában is, mely azt bizonyítja, hogy ez a díszítés egykor a templom teljes belső terében végigfutott. A szentély keleti falszakaszán található a templom leghíresebb falképe, a Nagy szent család-ábrázolás (5. kép), melynek ikonográfiai különlegessége, hogy a festő egy Mettercia-, egy Köpönyeges Mária- és egy Nagy Szent család-kép kombinációjából hozta létre. A derékmagasságig megmaradt alakok alatt a következő felirat olvasható: *„E falképek a XIV-ik századból valók, felfedeztettek a Műemlékek Országos Bizottsága által az Úr 1911-ik esztendejében.”* (6. kép). A jelenet két oldalán apostol-töredékek maradtak ránk (4., 9-11. kép), a mennyezeten eredetileg a trónoló Krisztus mandorlával övezett alakja foglalhatott helyet, körülötte további alakokkal (12. kép). A szentélyt és a templomhajót elválasztó diadalív szentély felőli oldalán, a déli pilléren Toulouse-i Szent Lajos töredékes alakja látható, mellette felirat olvasható: *„Templom és falképek restauráltattak az Úr 1912-ik esztendejében a Műemlékek Országos Bizottságának költségén. Építész: Bermann Gyula, Lelkipásztor: Farkas Jenő, Tanító: Molnár János, Egyházigazgató: Simon János”* (13. kép). A diadalív szentély felőli, íves részén (14. a-b kép) az Okos és a balga szüzek mellképeinek töredéke maradt fenn (15-16. kép). A diadalív belső oldalán próféták mellképei kaptak helyet (18-19. kép).

A templomhajó keleti – mely egyben a diadalív hajó felőli oldala –, északi és déli falán apróbb töredékek maradtak meg (20-23. kép). A nyugati fal egykori Utolsó ítélet-

jelenetét ma karzat választja ketté: az alsó régióban, az északi szakaszon a Pokol részlete látható a bűnösöket elnyelő Leviatán alakjával (25. kép), a felső régióban apostolok ülő alakjai (24. kép). Mindezekon kívül apróbb falkép-töredékek maradtak meg a templom teljes belső felületén.⁹ A templom külső oldalán, a déli falon három koronás alak töredékeinek halvány nyomai láthatóak (27-28. kép).

A falképek datálására ikonográfiai szempontból érdekes megállapításokat tehetünk. A Köpönyeges Madonna típusa Magyarországon I. (Nagy) Lajos (1342-1382) és Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) uralkodásának ideje alatt terjedt el a leginkább. A magyarság Máriához fűződő szeretete egészen Szent István királyunkig vezethető vissza. Az ő felajánlását I. László és Nagy Lajos is megújította.¹⁰

Nagy Lajos a templom diadalívének déli pillérén is megfestett Toulouse-i Szent Lajos (1214-1270) francia királyról kapta a nevét, akit hazájában már a 13. század közepe óta szentként tisztelték. Az ő uralkodásának ideje alatt terjedt el Magyarországon is a szent király tisztelete és megfestése a templom szentjei között.¹¹ Az ikonográfia alapján tehát a marosszentannai templom képeinek megfestését Nagy Lajos uralkodása idejére (1342-1382) keltezhetjük.

Ez az időszak éppen megfelel a falképeken mutatkozó itáliai trecento hatásának. Károly Róbertnek fia, András általi trónbiztosító politikája révén tett 1333-as nápolyi utazása során a király kísérei többek között ott volt ekkor az esztergomi érsek is. Ahogy arra Marosi Ernő rámutatott, „*aligha lehet véletlen, hogy e körre mutatnak az itáliai trecento festészetének első igazolható importjelenségei*”.¹² A templom szentélyének szüzei és a boltozaton található mellkép-töredék esetében látható, félkörívvel bővített négyzet alakú keret egyértelmű itáliai hatása érzékelhető a Székelyföld e kicsiny pontjára a középkori magyar udvari művészet közvetítésével.¹³

⁹ A templomban található, a legutóbbi feltárás során előkerült apróbb töredékekkel jelen dolgozat nem kíván foglalkozni, hiszen azok nem képezik közvetlenül a dolgozat fő tárgyát. A 19. század végi – 20. század eleji feltárások még nem hozták napvilágra ezeket a részleteket.

¹⁰ GOMBOSI Beatrix: Gombosi Beatrix: „*Köpönyegem pedig az én irgalmasságom...*” *Köpönyeges Mária-ábrázolások a középkori Magyarországon*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008, 30.

¹¹ GOMBOSI 2008 i.m. 30.

¹² *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987, 90.

¹³ Jékely Zsombor szerint ugyanakkor nem beszélhetünk közvetlen itáliai kapcsolatokról, általában csak egyes elemeket vettek át (ilyen például az alakok háta mögött megjelenő mélykék háttér vagy egyes keretformák). Kiemeli, hogy ezen, elemek megléte nem jelent túl sokat, hiszen akkoriban egész Közép-Európában elterjedtek voltak. – In: JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet*. In: *Colligite*

A falképek megrendelőjére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. A templom első írásos említése az 1332-es pápai tizedjegyzékből való: „*Phinta sacerdos de sancta Anna solvit V banales antiquos*”.¹⁴ E szerint a templomnak ekkor már állnia kellett. Esetleges megrendelőként a Zenthannai / Szent-Annay (Sz.-Annai) / Szentannay (szentannai) családot említhetjük, akik nem sokkal a vizsgált időszak után földbirtokkal rendelkeztek és jelentős pozíciót töltöttek be a település életében.¹⁵

4.2. A bizottság munkája a falképekkel kapcsolatba

A MOB 1903-1911 közötti működéséről szóló jelentésben rövid beszámolót találunk a templom falképeiről: „*A marosszentannai (Maros-Torda m.) ref. templomban Gróh István tanár a XV. századból származó érdekes falfestményeket (Utolsó ítélet, Szent Anna családja, stb.) fejtett ki a mészréteg alól. A bizottság elrendelte a képek lemásolását és egyidejűleg javaslatot tett, hogy a szegény egyházközségnek temploma fönntartására segély engedélyeztessék.*”¹⁶ „*Az egyes műszaki munkálatok előkészítése és keresztülvitele, valamint műemlékek megvizsgálása alkalmából készített sok fölvételen kívül különösen a következők emelendők ki. A középkori falképek másolataiból álló gyűjtemény számára Gróh István tanár lemásolta a marosszentannai ref. templomban kifejtett falképeket (9 drb) (...).*”¹⁷

Az 1912-1913-as évekről szóló MOB-beszámolóban a templom helyreállítására fordított összegről kapunk újabb információt: „*A marosszentannai (Maros-Torda m.) ref.*

fragmenta!: örökségvédelem Erdélyben: örökségvédelmi konferencia. Budapest, ELTE, 2008 (tanulmánykötet). Főszerk.: N. KIS Tímea, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009, 194-208. – In: https://www.academia.edu/727828/A_Kolozs_megyei_B%C3%A1dok_falk%C3%A9pei_%C3%A9s_az_erd%C3%A9lyi_falfest%C3%A9szet – utolsó letöltés időpontja: 2014. 11. 15.

¹⁴ ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1994, 125.

¹⁵ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok X*. Budapest, 1931, 126.

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1863, 615.

ORBÁN Balázs: *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék*. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2006, 94.

¹⁶ *A MOB működése az 1903-1911 években*. In: *Magyarország műemlékei III*. Szerk.: báró FORSTER Gyula, Budapest, 1913, 295.

¹⁷ FORSTER 1913 i.m. 299.

templom a bizottság által rendelkezésre bocsájtott terv alapján 3000 korona államsegély felhasználásával helyreállítatott.”¹⁸

A MOB-iratok részletesebb megvizsgálása után teljesebb képet kaphatunk a műemléki helyreállítások ezen fejezetéről:

Id. Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár 1894. december 11-én kelt, a milleniumi országos kiállítás történelmi főcsoportjának igazgatójához címzett levelében előterjeszti Szalay Imrének, hogy a közelgő kiállítás alkalmából egy erdélyi falkép-másolatokból álló gyűjtemény létrehozásán fáradozik.¹⁹ *„Ugyanis eddigi kutatásaim rendén meggyőződtem arról, hogy Erdély területén számos, részint román-, részint góth-stylű egyház létezik, melyek falai freskókat rejtene. Ezek legtöbbször a világ elől mintegy elrejtett szerény építmények, melyeket eddig jó formán észre sem vettek.”* Ehhez a munkához ajánlkozik megbízatásra: *„mint e vállalat tervezőjét és megindítóját, kizárólag engem mielőbb megbízni méltóztassék”*.

A terv kivitelezéséhez szükséges anyagi hozzájárulását (a lefejtési és helyreállítási költségekhez, anyagokhoz, a másoláshoz, valamint az utazáshoz maga és két segítője²⁰ számára három ingyenes állandó vonatjegyet) kéri az igazgatónak (MOB 1895/58). A válaszlevél birtokának hiányában csak Nemes Ödön következő levelére támaszkodhatunk, melyből kitűnik, hogy az igazgató kijelentette, az igazgatóság nincs felhatalmazva bárkinek is a falképekkel kapcsolatban kizárólagos lemásolási engedélyt és tulajdonjogot adni; illetve felkérte Nemest a tervezett felkeresendő egyházak listájának megadására.

1895. április 8-ai levelében a rajztanár megadja a kért listát, és megismétli az anyagi támogatásra vonatkozó kérését Szalay Imre felé – ezúttal egy falkép-másolatot is mellékel mutatóba: *„(...) a tisztelettel ide mellékelte kép a maros szent-annai góth stylű templom nyugati falán felfedezett freskó másolata.”*²¹ *Ez egyház nyugati falát teljesen átkutattam, de*

¹⁸ *A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912-1913. években.* In: *Magyarország műemlékei IV.* Szerk.: Báró FORSTER Gyula, Budapest, 1915, 246.

¹⁹ *A Vasárnapi Ujság* 1894-es száma arról számol be, hogy Nemes Ödön Maroszentannán régi falképet fedezett fel. Az Utolsó ítélet jelenetét lemásolta és a milleniumi kiállításon be fogja mutatni azt – tehát mintegy tényként közli már az eseményt. – In: *Felfedezett régi falfestmények.* In: *Vasárnapi Ujság.* 1894 (41. évf. 33. szám), 549.

²⁰ B. NAGY Margit bevezetője alapján Nemes Ödön itt említett két segítője minden bizonnyal fia, ifj. Nemes Ödön, és annak osztálytársa, Kelemen Lajos lehetett, akik honismereti kirándulásaik alkalmával szintén lelkes felfedezői voltak a régi emlékeknek, s akiket a rajztanár magával vihetett útjaira. – In: KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984, 9-10.

²¹ A templom falképeinek első említője Orbán Balázs. 1870-es munkájában közli a településre és annak templomára vonatkozó forrásokat, rövid leírást ad a templomról, illetve felhívja, hogy a szentélyben néhány éve

ezen részleten kívül ott több nem volt található, mivel e fal egy része ujításokon ment át, - azonban majdnem bizonyosra veszem, hogy az északi fal mész rétegei alatt szintén falképek lappanganak s ezek is napfényre volnának hozandók. Az itt bemutatott kép, melynek eredetije 16-17 méter területet foglal el, az utolsó ítélet töredéke. Töredék annyiban, hogy abból a kék szinnel alapozott menynek csak egy része, továbbá az utolsó ítélettel a pokol és a purgatorium egy része maradt reánk. A mennyben szivárványos mandorlában az Üdvezítő ül sebeit mutatva, míg balján Keresztelő Szt. János térdel s a bűnösökért könyörög, vele együtt könyörög a hat apostol, kiken komoly méltóság ömlik el, míg a magasban, fellegek közül két angyal hirdeti tárogatón az utolsó ítéletet. A kép jobbfelöli /heraldikailag/ része, mely teljesen megsemmisült, kétségtelenül Szt. Máriát és a többi hat apostolt ábrázolta. Az alsó régióban ábrázolt két gyönyörű angyal-alakban Mihály főangyalt látjuk feltüntetve és pedig az első képen mint a jókat és gonoszokat mérlegeli s itt azon eszme jut kifejezésre, hogy egy jó lélek többet nyom a mérleg serpenyőjében, mint három gonosz. A másik angyal képen Mihályt, mint az ítélet végrehajtóját látjuk, amint pallósát magasra emelve, az összelánczolt elkárhozottakat a pokolba űzi. A poklot itt is, mint azt a régi hasontárgyú képeken ábrázolva látjuk, egy nyitott szájú s tüzet hányó szörny jelképezi. E sárkány, mely éles fogakkal és szarvval van fölfegyverezve, úgy torkából, mint orrmányából lángot lövell az elkárhozottakra. Felette egy másik, de az előbbinél jóval kisebb méretű, elefánthoz hasonló szörny tűnik föl, mely szintén tüzet fuj. E tűzcsávéknál feltűnő, hogy azok színe szürkés-fehér, de kétségtelen, hogy az eredeti vörös vagy sárga szín a nyirok behatása következtében fakult meg. Ugyanának a nyiroknak tulajdonítható a festmény egy jókora részének elhomályosodása, nevezetesen azon résznek, hol a vörös ördögök a bűnösöket kinzani látszanak. Ezek között egy négy kéz láb kuszó s fölkantározott nő tűnik fel kin egy nagy orru ördög lovagol. A most leírt pokolnak ellentétes része: a paradicsom, miként a meny jobbfelöli része teljesen megsemmisült, de megmaradt a kettő közé helyezett tisztítóhely (purgatorium) egy részlete, mely a kádakba ültetett alakok által nyer kifejezést.²² A festmény kompozíciójában egység nyilvánul s azt úgy a felfogás, mint a kivitel tekintetében a XIV. XV. századbeli festmények sorába kell soroznunk. Az elrendezésben, ornamentikában egyaránt izlés és szín nyilvánul, a rajz többnyire korrekt a szinharmonia pedig éppen feltűnően szép. A kép általában a névtelen

a málló mészréteg alól falképek kerültek elő. – In: ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása*. IV. kötet. Pest, 1870, 188-189.

²² Ezek minden bizonnyal az Utolsó ítéletkor a sírládáikból kikelő elhunytak lehetnek.

festő által elérni szándékolt hatást gyakorolja, a mennyiben vallásos érületünkre hat, ihlettel tölt el, megragad.” (MOB 1895/58)

Szalay Imre április 10-én a másolattal együtt átküldi a leveleket a MOB-nak, hogy a segélyezés iránt saját hatáskörben intézkedjen, az eredményről pedig majd tájékoztassa az igazgatóságot (MOB 1895/58).

A MOB április 23-án tárgyalja az ügyet, mely során arra jut, hogy a rajztanár által támasztott feltételeket – miszerint a segély megadása után is megtartaná magának a képeket – nem tarja elfogadhatónak, és *„a mintául bemutatott nagylapot nem találta saját igényeinek megfelelőnek”*, így visszautasítja Nemes Ödön ajánlatát (MOB 1895/58). A következő évben a rajztanár a Székely Hírlap-ban közzé teszi a falképek leírását.²³ Ezek után a kis templomra csend-fátyol borult körülbelül 13 esztendeig.

1909. december 29-én Farkas Jenő református lelkész levelet intéz Berczik Árpádhoz, az Országos Magyar Szövetség elnökéhez, melyben arra kéri, továbbítsa írását a MOB-hoz: a várhegyi templomot a bizottság legyen szíves megvizsgáltatni, és ha érdemesnek tarja, saját költségén helyrehozatni, ugyanis az egyházközség olyan szegény, hogy nincs pénze önerőből finanszírozni azt. Január 1-én Berczik továbbítja a kérvényt a MOB-hoz, 17-én pedig Sztéhlo Ottó előjegyzi magának az utazást a templom helyszíni szemlájéhez (MOB 1910/8).

A gyors intézkedést megköszönve Farkas Jenő újabb levelet intéz Forster Gyulához, a MOB elnökéhez: *„(...) Sztéhlo Ottó bizottsági másod építész Úrat, templomunk megvizsgálására tisztelettel és szeretettel várjuk. – Marosszentanna leány-egyházam nevében, mély alázattal kérem méltóságos elnök úrat: Sztéhlo építész úrral,- várhegyi kiszállása alkalmával, méltóztasson megvizsgáltatni a marosszentannai ref. templomot is. – Ez a templom is a XIII.ik században épült. Ugy tudom a műemlékek sorába föl is van véve. – Falain, a meszelés alatt, festmények vannak. Omlófélben levő fatornyában van egy 1490-beli harang. – Itt is van baj,- ámbár nem olyan égetően sürgős, mint a várhegyi templomnál. Marosszentanna – Várhegytől 4 km.re van, bele-esik a várhegyi út-vonalba. Így tehát megvizsgálása – egy uttal és fáradsággal talán megejthető lenne.”* A kérésnek eleget téve a MOB 1910. január 28-án felkéri Sztéhlo Ottót, hogy a várhegyi út alkalmából a szentannai templomot is vizsgálja meg (MOB 1910/75).

Február 9-ei dátummal „Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsától” levél érkezik Forster Gyulának, melyben megismétlődik a kérés: a MOB a várhegyi kiszállás

²³ KELEMEN 1984 i.m. 9-10. - 1896-ban *Néhány székelyföldi freskóról* címmel előadást tartott nyolc település középkori falképeiről, melynek szövege szintén a *Székely Hírlap-ban* jelent meg.

alkalmával lehetőleg a marosszentannai „műemléket képező” templomot is vizsgálja meg, mert annak restaurálása már elkerülhetetlenné vált. A MOB további döntéseiről tájékoztatást kérnek (MOB 1910/136).²⁴

Sztehlo Ottó április 28-án felkeresi a templomot, a helyszínen jegyzetet ír és vázlatokat készít (30. a-e kép) – ezek a Forster Központ Tudományos Irattárában fennmaradtak (lelt. sz.: K 105.). Méretekkel ellátott rajzot készít a diadalív keresztmetszetéről, a diadalívet tartó faszerkezetről, a nyugati ajtóról, a templom teljes alaprajzáról, a toronyról és annak harangjáról – lemásolva feliratát is. Feljegyzi, hogy az esetleges helyreállításon belül milyen változtatásokat szeretne eszközölni az egyházközség. Egy rövid feljegyzés is olvasható a lapokon (30. e kép), mely kérdéses, hogy Marosszentannára vonatkozik-e még (ebben kiszámolja, hogy 84.800 darab téglára lenne szükség valamihez).

Május 17-én jelentést tesz a MOB-nak a templom állapotáról, illetve az egyházközség által remélt felújítási munkálatokról. *„Marosvásárhely közelében fekvő Udvarfalva ref. egyházközséghez tartozó Várhegy és MarosSzentAnna fiókegyházak templomait April hó 24-én és 28-án megvizsgálván, mellékelte 5 db fénykép és 2 db felvételi rajzon van szerencsém nevezett építményeket a tekintetes Bizottságnak tisztelettel bemutatni. A várhegyi ref. templom kisebb szabású alacsony, a románkori időkből származó építmény, erősen átalakítva (...).”* „A maros Szent Annai ref. templom valamivel nagyobb és jobban conservált műemlék, ugyanazon korból. A templomban a mészréteg alatt eredeti figurális falfestmények vannak, melyek a megejtett vakarási kísérletek szerint igen érdekeseknek és jó karban lévőeknek mutatkoznak. Ugy hogy elsősorban ezen falfestmények szakszerű feltárására van szerencsém a Tekintetes Bizottság figyelmét tisztelettel felhívni. – Az egyház ohajtása elsősorban, a templomhoz a 18-ik században hozzáépített fatorony helyibe egy falazott tornyot építeni, mert a fatoronynak szerkezete gyenge levén, a torony harangozáskor erősen ing. Lehetne ugyan ezen szerkezetet András keresztekkel szilárdítani, mi azonban csak mint ideiglenes intézkedés válnék be. – Az egyházközség egyéb kívánságai egy nagyobb új karzat létesítése a nyugati oldalon, a szentélyben elhelyezett kis karzat eltávolításával. Mübeccsel nem bíró famennyezetének ujjoli pótlása padló új ablakok és kis új ajtó. Mindezekhez, tekintettel a fenntartandóknak mutatkozandó falfestmények és a toronyban levő 15 századból eredő

²⁴ Elképzelhető, hogy a MOB nem tájékoztatta Farkas Jenőt döntéséről, miszerint kérésének eleget téve, a várhegyi kiszállás alkalmával Stehlo Ottó Marosszentannára is ellátogat; vagy Farkas Jenő indította meg két szálon az ügyet, talán a püspöki levéllel nyomatékot adva a kérésnek.

(1298) harang biztosítására, az egyházközség tisztelettel kéri a Tekintetes Bizottságot, a régi részek helyreállításához mért arányban a helyreállítás költségeihez hozzájárulni méltóztassék.” (MOB 1910/395)

Az egyházközség 1911-es Aranykönyvében két régi fotográfia mellett ez olvasható: „*A marosszentannai öreg templom, mely a XIII. században épült. A falán látható freskók, - a vastag mészréteg alatt, - az 1912. évben fedeztettek föl 's a Műemlékek bizottsága által restauráltattak, megállapítottván, hogy a falképek a XIV. századból valók. Ugyanezen évben a „Műemlékek Országos Bizottsága” az egész templomot restauráltatta, cseréppel megfedette: 4000 kor. költséggel. Farkas Jenő ref. lelkész*”. Ugyanezen fotográfiák (39-40. kép) megtalálhatóak a Forster Központ Fotótárában is (lelt. sz.: 30.708; 28.570). Minden bizonnyal Sztehlo Ottó helyszíni felmérése alkalmával készülhettek, és az egyházközség is kapott belőlük példányt. Szintén e látogatást követően készülhettek azok a felmérési és helyreállítási tervek (31-38. kép), melyek alján Sztehlo Ottó neve és az 1910-es dátum szerepel (lelt. sz.: OMF K 3327; 3328; 3329 (MOB 395/1910); 3330; 3331; 3332; 3333; 3334; 3335).

Augusztus 2-án a MOB levelet intézett Farkas Jenő lelkészhez: „*A maros-szentannai templom helyreállítási költségeihez leendő esetleges hozzájárulásunk kérdését csak akkor tárgyalhatjuk érdemileg, ha a templomban levő régi falfestmények teljesen ki vannak fejtve és megállapíthatjuk, mennyiben indokolják ezek a festmények a templom műemlékként leendő fentartását*”. A feladatra Gróh Istvánt, az Országos Iparművészeti Iskola tanárát kérik fel. A MOB levelet küld Berczik Árpádnak, melyben kijelentik, hogy a templom a nagymértékű átalakítások miatt nem jogosult a műemléki támogatásra. Az egyházközséget tanácsokkal ellátták; illetve tornyának megtartására szólították fel: az így megspórolt pénzt költsék a tatarozásra (MOB 1910/395).

Még augusztusban Gróh jelenti, hogy kibontotta a falképeket, költségei fedezésére 400 koronát kér. 18-án a MOB beszámol a minisztériumnak a kibontott falképek értékesességéről: „*A kifejtési munkálatok során kitűnt, hogy az egyhajós, kerek apsissal és famennyezettel bíró románkori templom szentélyében, diadalívén és nyugati falán nagy számban maradtak fenn középkori, a XV. század végéről származó falképek, melyeknek különös becset az a körülmény ad, hogy a nevezett tanár szerint a festmények a primitív középkori művészetről a renaissance művészetre műtörténeti szempontból igen érdekes átmenetet mutatának és rajtuk Rosenmaier János²⁵ nevezetes szász mester kezeinek befolyása*

²⁵ A nagyszebeni Kálvária-kép (1445) festője. A két falkép közti kapcsolat stílárisan és az időbeli eltérés révén sem indokolt.

tisztán megállapítható. Kíváncsnak tartjuk, hogy az érdekes falképsorozat, mely a templom helyreállítása következtében az érintés és rongálás veszélyének van kitéve és mai állapotában alig lesz fenntartható, bizottságunk gyűjteménye számára lemásoltassék, miért is tisztelettel javasoljuk, hogy a másolatok elkészítésével Gróh István tanár megbízatását megengedni méltóztassék.” (MOB 1911/614).

Szeptember 7-én megérkezik a VKM engedélye, a falképek lemásolásával ekkorra Gróh már elkészült (MOB 1911/659). A Forster Központ Tervtárának anyagában ma is megtalálhatóak ezek az akvarell-másolatok (lelt. sz.: MOB 256 - MOB 264; 31. a – 50. b kép). A nyugati falon található Utolsó ítélet egy-egy részletéről készített két darab másolat (lelt. sz.: MOB 258; MOB 259) ma egyedüli képi forrásnak számít az elpusztult részletek tekintetében.

Szeptember 16-ai keltezéssel Farkas Jenő ismét levelet intéz a MOB-hoz. Ebből kiderül, hogy a falképeket személyesen nem Gróh István, hanem annak egyik tanítványa²⁶ tárta fel, a nyáron megbontott vakolat pedig még restaurálásra vár. A lelkész kéri tehát a frissen feltárt falképek restauráltatását és lehetőség szerint rámaíztatását is.²⁷ /„Szükséges volna ezeket a képeket széthúzható függönyökkel látni el. Részint a képek kimélése végett; részint, hogy ez irányban korlátolt hivatásunk vallási öntudatát a képek ne bántsák.”/ Farkas elsődleges és legfontosabb feladatnak azonban a tetőszerkezet kijavítását látja: „(...) a templom fedele annyira rozoga állapotban van, hogy a templomból, a deszka mennyezeten át, a szabad ég több helyen látszik. – E tekintetben Gróh tanár urra hivatkozunk, mint hiteles tanura. – Különben Péterfy Dénes marosvásárhelyi kir. főmérnökkel is megvizsgáltattuk a dolgot, a ki a templom sürgős megfedését annyival inkább javasolja, mert a téli hó-lé beszivárgása folytán a falképek is veszélyeztetve lesznek.” Az épület rossz állapotára és az egyházközség szegénységére hivatkozva reméli, a mellékelt mérnöki költségelőirányzatban szereplő összeget még ebben az évben megkaphatják majd (MOB 1912/421).

²⁶ A falképekről 1911-ben a *Vasárnapi Ujság* hasábjain „Hatszázéves freskóképek” címmel Turnyowsky Sándor, marosvásárhelyi születésű ügyvéd, egyetemi tanár és újságíró tudósít. Az ő beszámolójából tudjuk meg, hogy a képek feltárására a „műemlékeket gyűjtő bizottság” Pethely Gyula művésznövendéket küldte ki, aki „nagy ügyességgel és kitartással hántotta le a mészréteget a falakról”. A hírlap két, Pethely–szignóval ellátott másolatot is közöl: Szent Pétert, valamint a Nagy szent család-ábrázolást. – In: *Vasárnapi Ujság*. 1911. (58. évf. 34. szám) – (29. kép)

²⁷ A MOB által ekkor készített keretek-díszítések az 1999 és 2005 között lezajlott restaurálás alkalmával kerültek eltávolításra, hagyva a Nagy szent család – kép alatt elhelyezett feliratot.

Szeptember 17-én az egyházközség megbízásából Péterffy Dénes marosvásárhelyi kir. főmérnök a templom felújításához szükséges munkákról műszaki leírást és véleményt nyújt be, melyben 4357 korona 65 fillérben határozza meg a szükséges felújítás összköltségét. Ehhez előjárósági bizonyítványt mellékelnek, mely tanúsítja, hogy *„a marosszentannai egyházközségnek oly kevés vagyona van, hogy az abból befolyó jövedelemből évi rendes kiadásait is alig képes fedezni,²⁸ s e csekély vagyonát is 1440 kor. adósság terheli”,* valamint *„a folyó 1911 évben 10.000 Kor. költséggel iskolát és tanítói lakást épített s ez építés annyira kimerítette pénztárát, hogy a templom javításra váró rozoga fedelét helyrehozatni képtelen”* (MOB 1912/855).

Szeptember 28-án Sztéhlo Ottó új költségvetési tervezetet készít a templom felújításához a MOB megbízásából. A tervezet végösszege jóval kevesebb a Péterffy Dénes által meghatározott összegnél: 2986 korona 27 fillér (MOB 1912/421).

Szeptember 29-én Gróh István 9 lapon beterjeszti a másolatokat. A MOB méltatja Gróh István másolatait *„azok a Gróhnál megszokott gonddal és lelkiismeretességgel történtek”*, munkájáért 1200 korona kiutalását kéri (MOB 1911/713).

Farkas Jenő október 3-án levelet intéz Forster Gyulához, melyben egy korábbi, személyes megbeszélésükre hivatkozva megküldi az egyházi számadások másolatát és a mérnöki felmérést. *„(...) mély alázattal kérjük Méltóságodat, - mint a kitől tudjuk, ez-az egész dolog függ-, méltóztasson a régebben beterjesztett mérnöki költségvetésben feltüntetett restaurálási összeget hiány nélkül megszavaztatni. Hiszen eltekintve attól, hogy egy (: szép új templommal dicsekedő :) erős oláh fészek maroknyi magyarsága lesz föl-segélve ez összeg által, roskadozó temploma megújításában, másfelől ez a templom, mint mű emlék is megérdemli a rája való költséget.”* (MOB 1912/421).

A Gróh által készített másolatok alapján október 14-én a MOB értesíti a VKM-et, hogy a falképek megóvása érdekében helyreállításra van szükség, ezt a jövő évi javadalom terhére engedélyezni méltóztassék. Jelenti, hogy a Péterffy Dénes által készített helyreállítási költségvetést Sztéhlo Ottóval áldolgoztatták. Értesíti Farkas Jenőt, hogy a VKM-nél kérvényezték a szükséges összeget, de az ebben az évben már nem lesz meg, ezért kéri, tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy *„legalább a szentély tetőfedése ideiglenesen*

²⁸ 1907-es adatok szerint Marosszentanna egyenes állami adója 3817 korona, 1904-ben községi pótagója 2094 korona. 1904. évi összes jövedelme 1002 korona, az 1882 és 1901 között fálhalmozott összes jelzálogterhe 106920 korona. 1903-ban a református egyházi adót fizetők száma 54 ember. – In: BARABÁS Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907, 121.

kijavíttassák, nehogy a beszívargó nedvesség kárt okozzon jelesen a falképeket is megrongálja” (MOB 1911/695).

1912 februárjában a VKM Gróh István részére engedélyezi és kiutalja az 1200 korona tiszteletdíját (MOB 1912/86).

Június 12-én Farkas Jenő levelében megismétli a templom restaurálására vonatkozó kérését a MOB felé: a tető beázik, a falképek ki vannak bontva. Július 2-án a MOB határozatának közlését kéri a VKM-től, erről Farkas Jenőt is értesíti; a levelek azonban elküldetlenek maradnak, mivel idő közben beérkezik a határozat: a templom helyreállítására 2988 Korona 27 fillért kiutalnak (MOB 1912/421; MOB 1912/460 /kiselejtezve/; Iktató és tárgymutató 1912.).

A munkálatok a pénz megérkezését követően azonnal megkezdődhettek, hiszen egy hónappal később, augusztus 6-án Farkas Jenő már a helyreállítás során felmerült többletköltségek fedezését kéri a MOB-tól (MOB 1912/604).

Szeptember 8-án a marosszentannai egyházközség ismét ülészik, ahol eldöntik, hogy az újabb többletköltségek (a fedél lebontásakor kiderül, hogy gerendái korhadtsága miatt annak teljes cseréje szükséges) kifizetését is kérelmezni fogják a MOB-tól. 10-én az egyházközség a két ülés jegyzőkönyvének kivonatát megküldi a MOB-hoz. Bemutatja a Péterffy Dénes által elkészített pótköltségvetést, és kéri, *„(...) kegyeskedjen a mellékelt jegyzőkönyvi kivonatban kiüntetett 4000 Kor. templomrestaurálási költséget folyó évi szept. hó 20-ig okvetlen folyósítani, nehogy vállalkozók a munka befejeztével pert akasszanak egyházközségünk nyakába.”*

Szeptember 19-én a MOB tájékoztatja Farkas Jenőt, hogy az ígért összeget (2988 korona 27 fillér) csak *„a vállalkozó igazolt {...} kereseti kimutatása és az egyház hivatalos nyugtájának bemutatása ellenében”* tudja megadni. A rossz fedélszék gerendáinak és a mennyezet deszkáinak cseréjét a MOB-nak nem áll módjában kifizetni, hiszen már így is nagy anyagi részt vállalt át. *„Különben is az egyháznak kötelessége temploma jó karban tartásáról gondoskodni (...).”*/ A falképek helyreállítása csak a MOB-tól kiküldött szakember által kivitelezhető, azonban ez az ügy jelenleg nem sürgős. (MOB 1912/715) Farkas Jenő 30-án a helyreállításra folyósított összegről elszámol, amelyhez csatolja a vállalkozó kereseti kimutatását is (MOB 1912/771).

Október 16-án K. Lippich Elek miniszteri tanácsos „*az idegen ajkú lakosság lakta vidéken különösképen jelentős hivatást teljesítő magyar egyházközségnek*”²⁹ a beadványát „*sürgős hivatalos tárgyalás végett*” megküldi a MOB-hoz. A MOB november 22-ei ülésén tárgyalja az ügyet, és javasolja a VKM-nek 1000 Korona engedélyezését „*a felmerült hiány fedezésére*” (MOB 1912/855; MOB 1912/974). 1913. július 27-én a VKM a „*templom helyreállításánál felmerült pótmunkákra 1000 k-t kiutaltványoz*” (MOB 1913/538).

Hogy ezt követően miként alakult a templom sorsa, az nagyjából körvonalazódni látszik. Az 1918-as Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete című munkában a MOB által összeírt emlékek között Maros-Torda megyén belül nem szerepel Marosszentanna neve (Marosfalfalué már igen).³⁰ Ennek ellenére a művészettörténészek és a szakma számára néhány évtizeddel később már fontos hivatkozási alap lett: az építészet területén, mint átalakított román, félköríves apszisú templom³¹, a falfestéssel foglalkozók körében pedig mint itáliai hatás alatt készült falképekkel bíró épület.³²

²⁹ Maros megyéről 1907-ben ezt írják: „(...) *e megye területén kapcsolódik össze az a rumen gyűrű, mely Bukovina felől északról és Rumenia felől délről körül fogja és elzárja az alföldi magyar medencétől az erdélyi magyarság zömét. A székelység által alkotott egyetlen nagyobb sziget nyugati partjait e megye területén ostromolja, mossa leghevesebben az oláhajkú néptenger (...).*” A magyarság identitástudatának megőrzése a korábbi levelezésekben is fontos hivatkozási pont volt. Az 1880 és 1900 között eltelt 20 év alatt az oláh nyelvű népesség 24,8%-al növekedett a megyében.²⁹ Marosszentanna polgári népessége 1869-ben 793 fő volt, 1900-ban már 1055 fő, ebből 423 fő magyar, ill. 277 fő írt és olvasott. – In: BARABÁS, 1907, 17, 51, 120.

³⁰ Műemlékek Országos Bizottsága: *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete*. Budapest, Németh József kiadóvállalata, 1918, 34.

³¹ KOROMPAY György: *Középkori eredetű református templomok és templomerődök*. Budapest, 1942, 61.

KOVÁTS J. István: *Magyar református templomok*. Budapest, 1942, 159, 203.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1994, 62, 125.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1996, 203, 378; 397.

³² Néhány fontosabb munka a teljesség igénye nélkül:

ȘTEFĂNESCU, Ion D.: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie*. Paris, 1938, 13-17, 19, 26, 27, 59, 70; 14, 15, Pl.V. 1-2., Pl.VI. 2., Pl.VII. 2.

RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, Akadémiai, 1954, 55, 173. DRĂGUT, Vasile: *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*. București, 1970, 20, 21.

TROMBITÁS József: *A marosszentannai református XIII.-ik századból való műemléktemplom története*. 1971. – Gépelt szöveg a marosszentannai lelkészségen.

5. Összegzés, a fennmaradt forrásanyagból leszűrhető megállapítások

A fentiek alapján láthattuk, milyen fontos munkát végzett a MOB a hazai műemlékvédelem első korszakaiban. A vizsgált emlék esetében természetesen még az 1881-es műemlékvédelmi törvény volt érvényben, mely kimondta, hogy a fenntartandónak nyilvánítás céljából bejelentett építményt a tulajdonos köteles hatvan napig érintetlenül hagyni vizsgálat céljából. A levelezésekből egyértelműen kiolvasható, hogy a laikusok sokszor még a 19. század elején sem voltak tisztában azzal, hogy mi áll már védettség alatt (lásd MOB 1912/421: „(...) ez a templom, mint mű emlék is megérdemli a rája való költséget.”; MOB 1910/75: „Ugy tudom a műemlékek sorába föl is van véve.”).

A marosszentannai templom azonban még nem volt fenntartandónak nyilvánítva, különben is, amennyiben így lett volna, úgy a törvény szerint az egyház kötelessége lett volna az épületről gondoskodni, melyre a MOB fel is hívta a figyelmet (lásd MOB 1912/715: „(...) az egyháznak kötelessége temploma jó karban tartásáról gondoskodni (...).” Amennyiben az egyházközség erre önerőből képtelen, fenntartandónak nyilvánított egyházi emlék esetében a költségeket részben vagy egészben a VKM átvállalhatja és az országos alapból fedezheti. Mindez Marosszentanna esetében annak ellenére megtörtént, hogy az épületen végzett barokk kori átalakítások miatt a templomot megvizsgálása után sem nyilvánították fenntartandónak.

A MOB által készített, mára óriási jelentőséggel bíró akvarell-másolatok, fotográfiák számos esetben tanúskodnak megsemmisült vagy átalakított emlékeink egykori

DRĂGUȚ, Vasile: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. In: *Pagini de veche artă românească II*. 1972, 24, 26, 44-45, 62, 63, 67, 74, 76, 79, 80; 41, 42, 43, 44.

Magyarországi művészet 1300-1470 körül. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987, 187, 189, 211, 216, 605-606.

SZABÓ András: *A marosszentannai református egyházközség templomának története*. (II. lelkészképesítő dolgozat) Marosvásárhely, Egyetemi Foku Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1988.

JENEI, Dana – KISS Lóránd – PÁL Petér: *Sântana de Mureș. Pictura murala a Bisericii Reformată*. In: *In memoriam Radu Popa: temeieri ale civilizației românești în context european*. Biblioteca Muzeului Bistrița *Seria Historica* 7. Szerk.: Daniela MARCU ISTRATE – Angel ISTRATE – Corneliu GAIU, Kolozsvár, 2003, 429-437.

JENEI, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. București, Noi Media Print, 2007, 40, 53, 78-79, 121; 54, 78-79.

JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008, 214-243.

kinézetéről. Marosszentanna esetében is olyan részletek őrződtek meg, melyekkel mára már nem rendelkezünk. Ilyen a Fotótári anyagban lévő fényképeken még szereplő fa torony, majd az a helyett épített jelenlegi kőtorony építéskor (1930, Benő Károly) elveszett falkép-részletek: Az Utolsó ítélet jelenetéről a mandorlával övezett ítélő Krisztus alakja, egy szőrcsuhába öltözött, térdelő és imádkozó alak két angyal kíséretében, valamint a lélekmérő Szent Mihály és a bűnös lelkeket a Leviatán szája felé karddal terelő angyal alakja.

A Tervtárban található, Sztéhlo Ottó által 1910-ben készített felmérési rajzok és helyreállítási javaslatok nem kapcsolódnak szorosan jelen dolgozat témájához, így csak annyit emelnék ki velük kapcsolatban, hogy már ezeken a rajzokon is látható – az egyházközség által remélt – a templom tornyának kőből való újraépítésére tett elméleti kísérlet. Ha ez a MOB által akkor kivitelezésre került volna, talán körültekintőbb eljárásban részesültek volna a nyugati fal képei, és ránk maradhattak volna a Gróh István által még megörökítésre került részletek is.

A MOB-iratok fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Általuk képet kaphattunk egy középkori emlék 20. század eleji felújításának menetéről, annak nehézségeiről és eredményeiről. Mennyi idő alatt zajlott le egy emlék felmérése, mi alapján nyilvánították védetté azt, ez a procedúrája mennyi időt vett igénybe, milyen nehézségek merültek fel a támogatások kiutalása során, egyáltalán mennyi idő volt, míg egy-egy ügyet tárgyaltak.

A MOB által tartott évi 5-9 rendes ülés átlagosan 1,5-2,5 havi rendszerességet jelent (bár nem minden esetet tárgyaltak ekkor, volt, hogy külön eljárásban részesült egy ügy). A tárgyalt emlékek többségében templomok és várak, főleg középkori emlékek voltak.

Az első látásra lényegtelennek tűnő, ám valójában rendkívül fontos információkat nyújtó támogatási kiutalások kapcsán érzékelhettük a MOB szinte teljes anyagi függését a VKM-től. A MOB határozta meg, hogy mire és kinek kér, de a VKM hagyta jóvá, hogy mire és kinek ad anyagi juttatást. A kifizetések kérelmezése és kiutalása sokszor akár hónapokat is igénybe vett. (Például az állandó alkalmazásban lévő Gróh Istvánnak a falképek lemásolásáért a MOB által kérelmezett 1200 koronát a VKM 5 hónap múlva utalta csak ki; a nagyobb összegek kiutalása e templom esetében átlagosan 8 hónapot vett igénybe.)

Csak néhány példát említve az általunk vizsgált időszakból: 1896-ban megtörténik a budavári Nagyboldogasszony-templom helyreállítása (Schulek Frigyes), 1903-ban a kassai Szent Erzsébet-székesegyház helyreállítása (Steindl Imre), 1904-ben lezárul a jáki templom nyolc évig tartó helyreállítása, 1908-ban az Erzsébet híd pesti hídfőjének szabályozásával kapcsolatban a főváros részéről felvetődött a pesti belvárosi templom lebontása vagy eltolása, 1910-ben pedig befejeződik a zólyomi vár felújítása. Tulajdonképpen azt látjuk, hogy

nagyszabású műemlékeink közül nagyon sok esetben még csak ekkor kezdődtek intézkedések; így egy olyan kicsi templom esetében, mint Marosszentanna, jelentősnek számít a 4000 koronás felújítási összeg. Az átalakítások miatt a 20. század elején műemlékké nem nyilvánított épület a középkori falképek kapcsán érdemelte ki a korszak nagyobb figyelmét.

6. Kitekintés, a téma további kutatásainak lehetősége

A vizsgált példa azon szerencsés emlékek sorba tartozik, melyekről a Forster Központ egyes gyűjteményei terjedelmes anyaggal rendelkeznek. Ki kell emeljük, hogy nem minden eset ilyen, azonban minden kutatás alapját kellene, hogy képezze ezen gyűjtemények áttekintése. A MOB-iratok nagy része még ismeretlen, pedig bőséges információt szolgáltatna a kutatók számára, és talán új fényben világítaná meg eddigi ismereteinket is az intézményes magyar műemlékvédelem ezen korszakáról.

Érdemes volna hasonló szempontok alapján megvizsgálni további olyan emlékekhez fűződő anyagokat is, melyek szintén a 20. század elején kerültek felújításra (jelentős és kevésbé jelentős emlékeket egyaránt). Kellő számú vizsgált emlék alapján már kezdene kirajzolódni egy rendszer, mely a MOB munkafolyamatáról és a VKM finanszírozási feltételeiről részletesebb képet nyújthatna – mindamellett, hogy meg kell jegyezzük, minden eset más és más. A kisebb és az elmúlt évtizedek kutatásai során kevésbé jelentősnek ítélt emlékekhez kapcsolódó anyagok is megérdemlik, hogy napvilágra kerülhessenek.

Irodalomjegyzék

- NAGY Iván: *Magyarország családi címereivel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1863.
- ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása*. IV. kötet. Pest, 1870.
- *Fölfedezett régi falfestmények*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1894 (41. évf. 33. szám), 549.
- BARABÁS Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907.
- Turnyowsky Sándor: *Hatszázéves freskóképek*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1911. (58. évf. 34. szám)
- *A MOB működése az 1903-1911 években*. In: *Magyarország műemlékei III*. Szerk.: báró FORSTER Gyula, Budapest, 1913, 221-300.
- *A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912-1913. években*. In: *Magyarország műemlékei IV*. Szerk.: Báró FORSTER Gyula, Budapest, 1915, 245-267.
- Műemlékek Országos Bizottsága: *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete*. Budapest, Németh József kiadóvállalata, 1918.
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok X*. Budapest, 1931.
- ȘTEFĂNESCU, Ion D.: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie*. Paris, 1938.
- KOROMPAY György: *Középkori eredetű református templomok és templomeroődök*. Budapest, 1942.
- KOVÁTS J. István: *Magyar református templomok*. Budapest, 1942.
- ENTZ Géza: *A középkori székely művészet kérdései*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 162. szám). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum- Egyesület, 1943.
- RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, Akadémiai, 1954.
- DRĂGUȚ, Vasile: *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*. București, 1970.
- TROMBITÁS József: *A marosszentannai református XIII.-ik századból való műemléktemplom története*. 1971. – Gépelt szöveg a marosszentannai lelkészségen.
- DRĂGUȚ, Vasile: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. In: *Pagini de veche artă românească II*. 1972.

- KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984.
- *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987.
- SZABÓ András: *A marosszentannai református egyházközség templomának története*. (II. lelkészképesítő dolgozat) Marosvásárhely, Egyetemi Foku Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1988.
- ENTZ Géza: *Erdély építésze a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1994.
- *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk.: BARDOLY István – HARIS Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996.
- ENTZ Géza: *Erdély építésze a 14-16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1996.
- JENEI, Dana – KISS Lóránd – PÁL Petér: *Sântana de Mureș. Pictura murala a Bisericii Reformată*. In: *In memoriam Radu Popa: temeieri ale civilizației românești în context european. Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica 7*. Szerk.: Daniela MARCU ISTRATE – Angel ISTRATE – Corneliu GAIU, Kolozsvár, 2003, 429-437.
- ORBÁN Balázs: *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék*. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2006.
- JENEI, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. București, Noi Media Print, 2007.
- GOMBOSI Beatrix: *Gombosi Beatrix: „Köponyegem pedig az én irgalmasságom...” Köponyeges Mária-ábrázolások a középkori Magyarországon*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008.
- JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.

Internetes források:

- 1881. évi XXXIX. törvénycikk a műemlékek fenntartásáról. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5996> – utolsó letöltés időpontja: 2014. 12. 30.

- JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet*. In: *Colligite fragmenta!/: örökségvédelem Erdélyben: örökségvédelmi konferencia*. Budapest, ELTE, 2008 (tanulmánykötet). Főszerk.: N. KIS Tímea, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009, 194-208. - https://www.academia.edu/727828/A_Kolozs_megyei_B%C3%A1dok_falk%C3%A9pei_%C3%A9s_az_erd%C3%A9lyi_falfest%C3%A9szet – utolsó letöltés időpontja: 2014. 12. 30.